

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУС ГІМНАСІАРХА В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Андрій Рябко

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, викладач історії,
Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»,
pidzemellya@gmail.com

Стаття присвячена інституту гімнасіархії в античних державах Північного Причорномор'я. Аналізується сфера діяльності гімнасіарха, особливості її фінансового забезпечення, обов'язки, статус, місце в системі управління античними державами. На основі археологічних та епіграфічних джерел проаналізовано конструктивні особливості гімнасіїв, їх діяльність, обов'язки і статус гімнасіархів, педотрибів та інших посадових осіб й безпосередніх вчителів, пов'язаних з цією установою. Діяльність гімнасіархів відображена у величезній кількості написів, більшість з яких відносяться до елліністичного періоду. Гімнасіарх виявляється пов'язаним у ряді випадків з організацією спортивних змагань і постачанням усього необхідного (наприклад, маслинової олії), то з гімнасієм і обов'язками опіки над цим закладом. Тому ключове питання щодо інституту гімнасіархії полягає в тому, посадою чи літургією була гімнасіархія. В історіографії проблеми виділено чотири різні точки зору. Перша – гімнасіарх був керівником гімнасіїв і палестр та здійснював певну практично-педагогічну діяльність; друга – про те, що у ранні часи гімнасіархія була літургією, а пізніше стала магістратурою. Дослідники третього напрямку розглядали гімнасіархію як посаду, пов'язана з грошовими витратами. Четверта група дослідників пропонує розрізнити гімнасіархію-літургію і гімнасіархію-посаду. Автор пропонує власне бачення еволюції інституту еллінської гімнасіархії. У Північному Причорномор'ї гімнасії відомі з V ст. до н.е., а гімнасіархи з III ст. до н.е. до III ст. н.е. У римський період в Херсонесі і на Боспорі гімнасії, ймовірно, фінансувалися з державних коштів, а гімнасіархи були державними чиновниками, які керували гімназіями і відповідали за підготовку ефебів. Гімнасіархи були членами синоду у Пантікапеї, Горгінії і Танаїсі. Таким чином, контекст згадок про гімнасіархів у Північному Причорномор'ї вказує на те, що це були державні чиновники, хоча й не виключає повністю можливості існування літургій.

Ключові слова: гімнасіарх, гімнасії, освіта, античні держави Північного Причорномор'я.

TO THE QUESTION OF THE STATUS OF GYMNASIARCH IN THE NORTHERN BLACK SEA LITTORAL CITY-STATES

Andrii Riabko

PhD Student of the department of History of the Ancient World and the Middle Ages,
V. N. Karazin Kharkiv National University, history teacher, Kharkiv University
of Humanities People's Ukrainian Academy
pidzemellya@gmail.com

The article is devoted to the gymnasiarch hierarchy institute in the ancient city-states of the Northern Black Sea Littoral. The gymnasiarch sphere of activity, peculiarities of its financial support, their duties, status, and place in the system of management of the ancient states are analyzed.

The constructive features of gymnasiums, their activity, duties and status of gymnasiarchs are analyzed basing on archeological and epigraphic sources. The pedotribes, other officials and direct teachers connected with this institution are studied.

The activities of gymnasiarchs are reflected in a huge number of inscriptions, most of which belong to the Hellenistic period. The gymnasiarch is in some cases connected with the organization of sports competitions and the supply of everything necessary (for example, olive oil), or with the gymnasium guardianship responsibilities.

Therefore, the key question about the institution of the gymnasiarch is whether it is the position or the liturgy. There are four different points of view in the historiography of the problem. The first theory explains that the gymnasiarch was the head of gymnasiums and palaestra and carried out certain practical and pedagogical activities; the second one says that in the early times the gymnasiarch was a liturgy and later became magistracy.

Researchers of the third hypothesis considered the gymnasiarch as a position associated with monetary expenditures. The fourth group of researchers suggests distinguishing between gymnasiarch as a liturgy and gymnasiarch as a position. The author offers their own vision of the evolution of the institution of the Hellenic gymnasium.

Gymnasiums in the Northern Black Sea region have been known since the 5th century BC, while the gymnasiarchs are known since the 3rd century BC. During the Roman period, gymnasiums in Chersonesos and the Bosphorus were probably financed from the state, and gymnasiarchs were government officials who ran the gymnasiums and were responsible for epehebos training.

Gymnasiarchs were members of the Synod of Panticapaeum, Horhipiyi and Tanais. Thus, the context of the mention of gymnasium archivists in the Northern Black Sea region indicates that they were government officials, although it does not completely rule out the possibility of liturgies.

Keywords: gymnasiarch, gymnasium, education, Northern Black Sea Littoral city-states.

В античних державах державних посадовців називали магістратами, а самі посади – магістратурами. Громадські повинності, які покладалися на заможних громадян поліса з метою фінансового та організаційного забезпечення різноманітних державних заходів коштом їх виконавців називалися літургіями. Однією з центральних фігур в управлінні античними державами був гімнасіарх (γυμνασίαρχος або γυμνασιάρχης). Відповідно до етимології слова, гімнасіарх мав керувати певними гімнастичними вправами. Власне, центральним питанням у проблемі інституту гімнасіархії є саме це: визначення сфери діяльності і сутності цієї посади. Спробуємо у цій статті дати відповідь на поставлене запитання, окресливши коло джерел та літератури в ході аналізу.

Найбагатший джерельний матеріал дають різного роду написи, складені або самими гімнасіархами, або декрети-постанови про нагородження цих осіб, або інші згадки про них та їх діяльність. Існує велика кількість так званих «гімнасіархічних» написів, які підтверджують існування гімнасіархії у понад 200 містах (Oehler 1912, 1970). Найраніші з них датуються V ст. до н.е. У написах збереглося кілька сотень імен гімнасіархів, частину з них можна ідентифікувати з відомими історичними діячами (Bondar 2009, 82).

Величезна кількість написів дає і найрізноманітніші дані про особу гімнасіарха. Гімнасіарх виявляється пов'язаним у ряді випадків з організацією спортивних змагань і постачанням усього необхідного (насамперед, оливкової олії), то з гімнасієм і обов'язками опіки над цим закладом. Тому ключовим питанням щодо інституту гімнасіархії: посадою чи літургією була гімнасіархія? Слід зауважити, що певні труднощі у вирішенні цього питання створює та обставина, що, незважаючи на велику кількість написів щодо нашої теми, більшість з них відноситься до часу починаючи з III ст. до н.е., і зовсім мало таких для V–IV ст. до н.е.

У написах гімнасіархія називається то літургією, то посадою. Так, в одному написі II ст. до н.е. (Le Vas, II, 243a) говориться, що якомусь чоловікові у його діяльності не заважав «ні архонт ніякий, ні гімнасіарх». Таким чином, тут бачимо протиставлення між певною посадовою особою (архонт) і гімнасіархом. Інший напис (BSH, XXVIII, 37, 21) повідомляє, що якийсь громадянин був гімнасіархом, будучи вільним від літургій і податків. А один написів Прієни також містить вислів, що вказує на зв'язок гімнасіархії з певними витратами: «приставлений до витрат гімнасіархії» (I. Priene, 114). Інша група написів III–I ст. до н.е. визначає гімнасіархію як ἄρχη (посаду) і містить вираз «на першій посаді відзначився в гімнасії» (IG, VII, 2712), з чого можна припустити, що першою посадою була гімнасіархія (Bondar 2009, 83). Або така фраза: «Взяв на себе виконання трьох гімнасіархій» (IGR, III, 739). Велика кількість написів пов'язує гімнасіарха з вихованням ефебів, юнаків (νεοί) (Oehler 1905, 2737; Лурье 1993, 349). Ефебами юнаки ставали після

того, як їм виповнювалося 18 років, тобто коли вони досягали громадянського і правового повноліття (Mahaffy 1883, 78f) і були задіяні у багатьох релігійних церемоніях (Bondar 2009, 83).

Такі свідчення дають нам джерела. На їх основі дослідники сформулювали різні уявлення щодо сутності гімнасіархії. Виділяють чотири основні точки зору щодо цієї проблеми. Першу точку зору висловили А. Дюмон та Л. Грасбергер, стверджуючи, що згідно з етимологією слова, гімнасіарх був керівником гімнасіїв і палестр та здійснював певну практично-педагогічну діяльність. Починаючи з II ст. до н.е. зустрічаються згадування гімнасіарха поряд з агонотетом, а також свідчення про його участь у змаганнях, про вручення ним свягород (IG, II², 1009, 6). Звідси зроблено висновок, що гімнасіархія трансформується з обов'язку, посади в літургію (Dumont 1876, 219 f; Grasberger 1881, 463). Аналогічної думки дотримувався французький дослідник В. Шапо, який вважав, що спочатку діяльність гімнасіарха полягала у нагляді за вихованням, а потім його обов'язки звелися до постачання олії, необхідної для тренувань (Charpot 1904, 279; Ramsay 1907, 444). До цієї групи належить і пізніший дослідник І. Елер, який відстоював таку точку зору: гімнасіарх був виборним посадовцем, до обов'язків якого відносилися нагляд за гімнасієм, за спортивними святами, який мав постачати все необхідне для проведення тренувань і змагань, використовуючи кошти міської скарбниці або самого гімнасія. Однак, у випадку нестачі коштів у скарбниці, гімнасіарх часто змушений був витратити власні кошти. Так гімнасіарх, на думку І. Елера, з державного службовця став добровільним носієм повинностей; гімнасіархія стала означати безоплатність посади гімнасіарха. Таку думку дослідник висловив про гімнасіархію за межами Аттики, чітко відокремлюючи її від гімнасіархії в Афінах (Oehler 1912, 1982).

Автор статті про гімнасіархію в Оксфордському класичному словнику Дж. Г. Мілн однозначно сформулював визначення гімнасіарха як «керівника гімнасіями в елліністичному Єгипті», яке, однак, здійснювалося за грецьким зразком. Такої ж точки зору дотримувався і Ж. Делорм (Delorm 1960, 5–6).

Інша точка зору, яку відстоювали Ю. Менадієр, В. Лібенам, К. Шнейдер, полягає у тому, що у ранні часи гімнасіархія була літургією, а пізніше стала магістратурою (Menadier 1880, 190; Liebenam 1900, 373; Schneider 1908–1909, 79). Англійський дослідник Е. Хікс категорично стверджував, що гімнасіархи завжди вирішували передусім фінансові, а потім організаційні питання (Hicks, Hill 1901, 48).

Дослідники третього напрямку спробували поєднати ці два види діяльності гімнасіарха. Так, Ф. Поланд вбачав у гімнасіархові державного службовця і керівника гімнасія, діяльність якого, однак, у більшості випадків зводилася лише до постачання грошей (Poland 1909, 401). У зв'язку з цим слід відзначити правильне по суті зауваження І. Леві про те, що антична літургія містила в собі два елементи: певну управлінську діяльність і грошові витрати. Тому гімнасіархія розглядається як посада, пов'язана з грошовими витратами (Levy 1901, 370; Martin 1904, 1095; Wilamowitz-Mollendorf 1910).

Є ще одна точка зору на цю проблему. Так, Г. Гільберт вважав, що слід розрізняти гімнасіархію-літургію і гімнасіархію-посаду (Gilbert 1881, 372). Також і Г. Глотц у своїй статті про гімнасіархію зробив огляд усього матеріалу і спробував встановити типи гімнасіархії. Хоча йому не вдалося достатньо чітко виокремити ці типи, загальний висновок такий: в останні три століття до нашої ери гімнасіархія мала на меті управління молоддю в Греції, на Кікладах і на Сицилії, а з кінця II ст. і майже виключно у містах Малої Азії громадян примушували брати на себе обов'язки гімнасіарха і виконувати їх за власний кошт (Glottz 1896, 1675–1678). Такі основні погляди дослідників на сутність гімнасіархії в цілому.

У Північному Причорномор'ї гімнасії відомі з V ст. до н.е., а гімнасіархи з III ст. до н.е. до III ст. н.е. (Skrzhyńska 2014, 87–98). Існування гімнасіїв археологічними матеріалами засвідчено в Ольвії та Фанагорії (Ruchinska 2017, 78). Ольвійський гімнасії проіснував з перебудовами з V до II ст. до н.е. (Levi 1985, 99), проте епіграфічні джерела свідчать, що гімнасії в Ольвії діяв і в перші століття нашої ери (IOSPE, I², № 40). Фанагорійський гімнасії, також з певними перебудовами функціонував в період з III ст. до н.е. до рубежу I–II ст. н.е. (Kobylina 1956, 29–31). Написи з Фанагорії IV ст. до н.е. (КБН, № 991) та II ст. н.е. (КБН, № 983), у яких згадується споруда гімнасія у цьому місті, підтверджують, що він іс-

нував тут досить довго. Гімнасієм зазвичай опікувалася держава, але іноді посадові особи – гімнасіархи витрачали на його утримання власні кошти (Ruchinska 2017, 78). Описередковано про існування гімнасії в Херсонесі у III ст. до н.е. вказує посада гімнасіарха – керівника гімнасії, який наглядав за вихованням та освітою юнацтва і займався організацією змагань. (IOSPE, I², № 418). У перших століттях н.е. херсонеські гімнасіархи згадуються в чотирьох написах (IOSPE, I², № 424, 436, 437; Solomonik 1973, № 127). На Боспорі гімнасій існував не лише у Фанагорії, де він виявлений археологічно. Почесний декрет II ст. до н.е., у якому згадується довічний гімнасіарх (КБН, № 823), а також надгробна епітафія I ст. до н.е. на честь педотриба (учителя гимнастики) Фарнака, сина Фарнака синопейця, підтверджує факт існування гімнасії в Пантикапеї (КБН, № 129). Агоністичний каталог III ст. до н.е. (КБН, № 129) і напис II ст. н.е., у якому згадується гімнасіарх Фарнакіон з Горгіпії (КБН, № 1140), а також написи з Танаїса, у яких названі у списках посадових осіб релігійних союзів – фіасів, гімнасіархи (КБН, № 1260а, 1263, 1264, 1268, 1277, 1278, 1279, 1280, 1282, 1287, 1288), свідчать про існування гімнасій у цих містах. Гімнасій був місцем, у якому виконували гімнастичні вправи, влаштовували філософські дискусії, це було місце навчання і спілкування громадян. Не випадково гімнасій традиційно знаходився поруч з агорою, як, наприклад, це було в Ольвії (Ruchinska 2017, 79). З написів відомі імена деяких ольвійських, херсонеських і боспорських гімнасіархів. Це, наприклад, ольвіополіт Нікодром і Херсонесит Агасикл (IOPSE, I², 186, 418). Останній займав багато різноманітних посад у своєму місті, за що вдячні співвітчизники нагородили його статуєю. На вцілому постаменті написано, що Агасикл, син Ктесія, займав посади стратега, жреця, гімнасіарха й агоранома, фінансував будівництво міських оборонних стін та блокує ринку. Збереглися імена двох ольвійських гімнасіархів. Перший з них, Нікодром, у середині III ст. до н.е. поставив у гімнасії статую свого сина Діонісія, переможця (імовірно – у змаганнях з бігу) під час святкового змагання на честь Гермеса. Інший ольвійський гімнасіарх, Феокл, у II ст. н.е. побудував гімнасій, а коли він помер, там встановили його статую. Як і Агасикл, Феокл належав до заможних і шанованих громадян. Ольвіополіти чотири рази обирали його першим архонтом; Вісімнадцять міст нагородили Феокла золотими вінками за гостинність щодо їх громадян (IOPSE, I², 40). У римський період в Херсонесі і на Боспорі гімнасії, ймовірно, фінансувалися з державних коштів, а гімнасіархи були державними чиновниками, які керували гімназіями і відповідали за підготовку ефебів. Гімнасіархи були членами синоду у Пантикапеї, Горгіпії і Танаїсі. Таким чином, контекст згадок про гімнасіархів у Північному Причорномор'ї вказує на те, що це були державні чиновники, хоча й не виключає повністю можливості існування літургій.

Можна запропонувати наступне бачення еволюції інституту еллінської гімнасіархії в цілому. Найповніше для V–IV ст. до н.е. представлений матеріал Аттики. Гімнасіархія тут уявляється виключно як літургія – організація змагань з бігу зі смолоскипами (лампадархія). У той же час матеріал для III ст. до н.е. і пізніше не відрізняється від інших грецьких міст і демонструє нам фігуру гімнасіарха як керівника гімнасій і наставника ефебів. Так, повертаючись до описаних вище поглядів дослідників на еволюцію гімнасіархії, ми бачимо, що стає очевидно можливість примирення дискусійних поглядів, якщо провести хронологічний поділ. Спочатку був виконавцем літургії. Це могла бути скрізь організація факельних змагань, але можна припустити, що у гімнасіархів за межами Аттики були й інші функції, пов'язані з проведенням інших спортивних змагань. До кінця IV ст. до н.е. гімнасіархія-літургія зникає, а словом гімнасіарх позначають тепер державного чиновника, що керує гімназіями. Ця схема може бути перенесена на поліси за межами Аттики лише у тому випадку, якщо ці поліси в загальні знали інститут літургії. Річ у тім, що дані про наявність літургій в інших державах у нас є починаючи з IV ст. до н.е. І тому є можливість висловити гіпотезу про те, що гімнасіарх з'явився в еллінських містах за межами Аттики вже в період еллінізму як державний чиновник.

Так, з кінця IV ст. до н.е. гімнасіархія стає посадою терміном на один рік – *ἀρχή*. Однак не можна виключити можливість того, що і в цей час гімнасіархія покладалася на громадян у формі літургії. Справа в тому, що в період еллінізму у зв'язку з тяжким фінансовим і особливо продовольчим становищем грецьких міст до списку літургій було додано ряд обов'язків, які виконувалися як регулярні посади (*ἀρχαί*), а насправді були літургічними магістратурами. Найобтяжливішими з них були ті, що стосувалися поста-

чання продовольства: симонія та агораномія. Так, наприклад, виконавці ситонії мали дбати про постачання в місто зерна. Відомо, що ці закупки здійснювалися за державний кошт, але в особливо важких ситуаціях виконавці цих літургій змушені були витратити і власні кошти. Тому у зв'язку з наявністю повідомлень про зв'язок гімнасіархів посткласичного часу з виконавцями літургій є підстави допустити, що і в елліністичну епоху гімнасіархія продовжує залишатися літургією, однак вона вже є проявом елліністичних літургій, які у свою чергу були предтечею літургій римських – *munera* – які, власне, і означали безоплатну роботу на державних посадах.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Bondar, L. D. 2009. Afinskie liturgii V–IV v. do n.e. [Athenian liturgies of the 5th - 4th centuries BC. SPb.]. (In Russian).
- Бондарь, Л. Д. 2009. Афинские литургии V–IV вв. до н.э. СПб., 2009.
- Kobylyna, M. M. 1956. Fanagoria. *Materials and researches in archeology*, № 57. (In Russian).
- Кобылина, М. М. 1956. Фанагория. *МИА*, № 57.
- Levi, E., I. Olvia. 1985. Hellenistic city. M.–L.: Nauka. (In Russian).
- Леви, Е., И. Ольвия. 1985. Город эпохи эллинизма. М.–Л.: Наука.
- Ruchynska, O. A. 2017. Culture and Society of Greek Cities of the Northern Black Sea Coast (VI BC – IV AD). Kharkiv: Maidan. (In Ukrainian).
- Ручинская, О. А. 2017. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н.э. – IV в. н.э.). Харьков, 2017.
- Skrzhinska, M. V. 2014. Education and leisure in the ancient states of the Northern Black Sea region. Kiev. (In Ukrainian).
- Скржинская, М. В. 2014. Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья. Киев.

Стаття надійшла у редакцію 31.08.2020 р.